

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Από την τραγωδία, στην εποποιΐα

Επιμέλεια:

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης

Χορηγός: Νικόλαος Χαϊτογλου

Αθήνα 2009

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ 2006-2009

Πρόεδρος: Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος: Αθανάσιος Καραθανάσης
Γεν. Γραμματέυς: Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Ταμία: Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης: Ιωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι: Βασίλειος Πάππας
Χαράλαμπος Νάσλας
Κωνσταντίνος Πλαστήρας
Κωνσταντίνος Χατζηδήμος

Ερευνητική Ομάδα

Βασιλείου Σωτηρία
Δημητριάδης Βασίλης
Θεοδοσίου Νίκη
Μπελεγάκη Όλγα
Παπανικολάου Κωνσταντίνος
Σπυριδόπουλος Αριστοτέλης
Σταματιάδου Ελένη
Χαραλαμπίδου Πελαγία

Διόρθωση Κειμένων

Βουτσίδου Σοφία

Εκδότης: ΝΙΚΟΣ ΧΑΪΔΕΜΕΝΟΣ

Σχεδιασμός και σελιδοποίηση: ΚΛΕΙΩ ΜΠΑΤΗ

Επεξεργασία εικόνας: ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ,
ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΟΥΣΜΑΝΗΣ, ΑΘΗΝΑ ΓΥΠΑΡΑΚΗ

Συντονισμός παραγωγής: ΣΟΦΙΑ ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ

Εκτύπωση-βιβλιοδεσία: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

26ο χλμ. Λεωφόρου Λαυρίου, θέση Ρδόκια, 19 400 Κορωπί, Τ.Θ. 7616

Τηλ.: 210 97.02.802, 210 97.67.488, Fax: 210 97.56.550

e-mail: info@militos.gr, www.militos.gr

© Copyright έκδοσης για όλο τον κόσμο: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

Αθήνα 2009

ISBN: 978-960-464-115-4

Απαγορεύεται η κάθε είδους αναδημοσίευση του φωτογραφικού υλικού σε έντυπα ή ηλεκτρονικά μέσα χωρίς την έγγραφη εξουσιοδότηση των φωτογράφων και του εκδότη. Οι παραβάτες διώκονται ποινικά βάσει του νόμου περί προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας.

Βλάσης Βλασίδης⁵⁴⁷

Η προσφυγική αποκατάσταση στη Μακεδονία: Οι απόψεις του ελληνικού τύπου

Α. Εισαγωγή

Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα αποτελεί ένα από τα πιο αγαπημένα θέματα των ιστορικών, κυρίως λόγω της συναισθηματικής φόρτισης της κοινωνιών και της μνήμης των «αλησμόνητων πατρίδων», που παραμένουν ακόμη ζωντανές στους απογόνους των προσφύγων. Ταυτόχρονα, η διάθεση στους ερευνητές σχετικών αρχειακών μονάδων επιτρέπει την εκπόνηση ειδικών και συνθετικών μελετών για το ζήτημα.

Ο Τύπος της εποχής, ημερήσιος και περιοδικός, αποτελεί αναμφίβολα μία από τις πιο χρήσιμες πηγές για τη μελέτη του προσφυγικού ζητήματος. Παρόλα αυτά, κείμενα, που εξετάζουν την αντιμετώπιση των προσφύγων από τις εφημερίδες της εποχής, εξακολουθούν να σπανίζουν. Ακόμη πιο σπάνια, μάλιστα, είναι τα κείμενα που ασχολούνται με τον προσφυγικό τύπο, δηλαδή με τις εκδοτικές προσπάθειες των ίδιων των προσφύγων, οι οποίες δεν ήταν λίγες, ιδίως την περίοδο του Μεσοπολέμου. Δεν είναι φυσικά δυνατόν, στο πλαίσιο ενός άρθρου, να καλυφθεί εξαντλητικά το θέμα. Τα βιβλιογραφικά κενά είναι σημαντικά και απαιτούν επίπονη έρευνα σε βάθος. Με βάση τα παραπάνω, ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να αποτελέσει την αφετηρία για μια συνολικότερη θεώρηση του θέματος στο άμεσο μέλλον.

Β. Πρόσφυγες και προσφυγικά προβλήματα στον Τύπο

Η έλευση των προσφύγων

Τα πρώτα κείμενα για τους πρόσφυγες άρχισαν να εμφανίζονται στις ελληνικές εφημερίδες ήδη από τα τέλη Αυγούστου του 1922.⁵⁴⁸ Όμως, μέχρι να φτάσουν οι πρώτοι πρόσφυγες στη Μακεδονία, δεν είχαν γίνει αντιληπτά από τις εφημερίδες ούτε το μέγεθος ούτε και οι επιπτώσεις του προσφυγικού προβλήματος. Το κύριο θέμα του Τύπου ήταν, κατά βάση, η απόδοση ευθυνών για την ήττα και την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μικρά Ασία καθώς και η αποστράτευση και το κίνημα για την εκδίωξη της μοναρχικής κυβέρνησης.

Σταδιακά, το προσφυγικό θέμα πέρασε στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων και για πολλούς μήνες απορρόφησε μεγάλο μέρος της συνολικής αρθρογραφίας τους. Οι δημοσιογράφοι της εποχής, ωστόσο, δυσκολεύονταν να συνειδητοποιήσουν τις συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής. Έτσι, οι εφημερίδες στη Μακεδονία, πρώτα στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια και στα άλλα αστικά κέντρα, προέβαλαν αποσπασματικές εικόνες από την έλευση των προσφύγων και, φυσικά, στέκονταν επικριτικά απέναντι στο κράτος.

Η πρώτη εικόνα που παρουσίαζαν οι πρόσφυγες και η οποία περνούσε στις στήλες των εφημερίδων, ήταν η αθλιότητα της διαβίωσής τους κατά την άφιξή τους στην Ελλάδα.⁵⁴⁹ Η κατάσταση των προσφύγων, σύμφωνα με Έλληνες ανώτερους κρατικούς λειτουργούς και τις εφημερίδες, παρέμενε άθλια και το 1923.⁵⁵⁰

547. Ο Βλάσης Βλασίδης είναι Λέκτορας στο Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

548. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 26 Αυγούστου 1922.

549. Λ. Μιχελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρου*, Αθήνα, 1992, σ. 102.

550. «Ποία η θέσις των προσφύγων. Η σοβαρότης του ζητήματος και αι ανάγκαι τας οποίας δημιουργεί», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 2 Ιουνίου 1923. «Πρόσφυγες αποβιβαζόμενοι στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης», *Φως*, 3 Οκτωβρίου 1922.

Η εφημερίδα *Αγροτικός Κήρυξ* του Αγροτικού Κόμματος που πρόβαλλε τους πρόσφυγες και τα αιτήματά τους.

Ακόμη πιο ζοφερή ήταν, μάλιστα, αφενός η κατάσταση των Ελλήνων του Πόντου που περίμεναν τα πλοία για να αναχωρήσουν από την Τουρκία και αφετέρου εκείνων που έφθαναν στην Ελλάδα και πέθαιναν από τις κακουχίες και τις αρρώστιες πριν προωθηθούν σε άλλα μέρη.⁵⁵¹

Ο συνεχώς ογκούμενος αριθμός εξαθλιωμένων προσφύγων αποκάλυψε τις αδυναμίες της κρατικής μηχανής. Τα περισσότερα κείμενα των εφημερίδων ασκούσαν κριτική για την έλλειψη οργάνωσης για την αντιμετώπιση του προσφυγικού κύματος και προτειναν σπασμωδικά μέτρα (επιτάξεις οικιών κ.λ.π.).⁵⁵² Κάποιες φορές, η αδυναμία του κράτους να τους συνδράμει οδηγούσε ακόμη και σε βίαια επεισόδια: στην είσοδο των προσφύγων σε καφενεία, κινηματογράφους και στη διάρρηξη αποθηκών για να λάβουν ρούχα και σκεπάσματα για να αντιμετωπίσουν το κρύο.⁵⁵³ Έτσι, ήταν λογικό, στα τέλη του 1922, οι εφημερίδες των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης να δημοσιεύουν εκκλήσεις για να βοηθήσουν οι ντόπιοι τους πρόσφυγες⁵⁵⁴ αλλά και τη βοήθεια που παρείχαν οι απλοί πολίτες, η εκκλησία και το κράτος κυρίως με τα δελτία άρτου που θα παραλάμβαναν οι πρόσφυγες.

Το ζήτημα της εγκατάστασης και της στέγασής ήταν εκρηκτικό. Ο Τύπος πρότεινε πολλές λύσεις, συχνά αλληλοσυγκρουόμενες. Άλλοτε διαπίστωνε ότι δεν υφίσταται

επιμελητεία για την περίθαλψή τους και ζητούσε από τους πρόσφυγες να πάρουν την κατάσταση στα χέρια τους,⁵⁵⁵ άλλοτε πρότεινε να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα με τη σύσταση αρχής που θα ενεργούσε άμεσα και χωρίς τις καθυστερήσεις από τη συναρμοδιότητα υπουργείων και την άμεση εγκατάσταση των προσφύγων σε τουρκικά χωριά της Μακεδονίας.⁵⁵⁶ Μάλιστα, έφθανε στο σημείο να προτείνει τη στέγαση των προσφύγων στα κτίρια των μονών του Αγίου Όρους⁵⁵⁷ και στα κτήματα των μοναστηριών της μακεδονικής υπαίθρου.⁵⁵⁸ Το πρόβλημα της στέγασής, ειδικά στη Θεσσαλονίκη, θα παρέμενε οξύ και τα επόμενα

551. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 16 Αυγούστου 1923.

552. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 9, 19 Σεπτεμβρίου 1922.

553. «Τα χθεσινά επεισόδια. Βίαια εγκαταστάσεις πολλών προσφύγων», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 26 Οκτωβρίου 1922.

554. «Η στέγασις», *Φως*, 3 Σεπτεμβρίου 1922.

555. «Ας παύσουν τα ημίμετρα. Πρόσφυγες οργανωθείτε», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 28 Σεπτεμβρίου 1922. «Επιβάλλεται η οργάνωσις των προσφύγων», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 5 Απριλίου 1923.

556. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 6 Οκτωβρίου 1922.

557. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 20 Οκτωβρίου 1922.

558. «Επιτάξτε τα μοναστηριακά», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 18 Αυγούστου 1923.

Εμπρός (Φλώρινας), 4 Οκτωβρίου 1922 με άρθρο για την έλευση των προσφύγων στη Φλώρινα.

Εμπρός (Έδεσσας), 1 Ιανουαρίου 1933 με άρθρο για τα στεγαστικά προβλήματα των προσφύγων.

χρόνια, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται πλήθος σχετικών άρθρων.⁵⁵⁹

Με την έλευση του 1923 η ανησυχία του Τύπου μεγάλωσε, καθώς πρόβαλλε η πιθανότητα της μόνιμης εγκατάστασης των προσφύγων στα όρια του ελληνικού κράτους. Η πιθανότητα αυτή δεν ήταν αποδεκτή από τους πρόσφυγες που διοργάνωναν συλλαλητήρια κατά της ανταλλαγής, τα οποία κάλυπτε ο Τύπος σε γενικές γραμμές αντικειμενικά.⁵⁶⁰ Όμως, η ειδησεογραφία δεν ήταν η αναμενόμενη σε έκταση, καθώς το σημαντικότερο θέμα τους πρώτους μήνες του 1923 ήταν η ανταλλαγή των ομήρων και των αιχμαλώτων.⁵⁶¹

Όταν η Ελλάδα βρέθηκε κοντά στην υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης και θεωρήθηκε πλέον δεδομένη η επίσημη ανταλλαγή των πληθυσμών, ο Τύπος δημοσίευσε άρθρα που επιχειρήσαν μια νηφάλια παρουσίαση της κατάστασης των προσφύγων και της ανάγκης οι άνθρωποι αυτοί να ενσωματωθούν στο κοινωνικό σύνολο.⁵⁶²

Το ίδιο επεδίωκε, πάντως, και το ελληνικό κράτος. Όμως, βασική προϋπόθεση για την άσκηση της κρατικής πολιτικής (εγκατάσταση ανά περιοχή, απόδοση συντάξεων πολέμου, πλειοψηριασμοί οικοπέδων) ήταν η καταμέτρηση και ταυτοποίηση των προσφύγων, κάτι που τελικά κατέστη εφικτό με την απογραφή των προσφύγων τον Απρίλιο του 1923.⁵⁶³

559. Βλ. πρόχειρα Εφημερίς των Βαλκανίων, 4 Απριλίου 1923. Εφημερίς των Βαλκανίων, 5 Μαΐου 1923. Φως, 3 Ιουλίου 1923.

560. Εφημερίς των Βαλκανίων, 10 Ιανουαρίου 1923.

561. Βλ. ενδεικτικά Εφημερίς των Βαλκανίων, 16 Φεβρουαρίου 1923. Εφημερίς των Βαλκανίων, 27 Μαρτίου 1923. Εφημερίς των Βαλκανίων, 11 Απριλίου 1923.

562. Εφημερίς των Βαλκανίων, 3, 7 Ιουνίου 1923. Φως, 10 Σεπτεμβρίου 1923.

563. Εφημερίς των Βαλκανίων, 2, 3, 10 Φεβρουαρίου 1923. Εφημερίς των Βαλκανίων, 19 Μαρτίου 1923. Εφημερίς των Βαλκανίων, 8 Απριλίου 1923.

Ελεύθερος Λόγος, 16 Ιουλίου 1923.

Οι πρόσφυγες στη νέα πατρίδα

Βασικά προβλήματα των προσφύγων ήταν η οργάνωση της αποκατάστασης στις πόλεις, με τα παρεπόμενά της, όπως την απαλλοτρίωση εκτάσεων και το χτίσιμο συνοικισμών καθώς και τη δημιουργία υποδομών. Αλλά και στις αγροτικές περιοχές η αποκατάσταση αντιμετώπιζε προβλήματα, όπως η απαλλοτρίωση εκτάσεων και η χορήγηση στέγης και κλήρου. Πολύ σοβαρά προβλήματα ήταν επίσης οι αποζημιώσεις των προσφύγων για την ακίνητη περιουσία που εγκατέλειψαν, η εξεύρεση κεφαλαίου για τους πρόσφυγες (προσφυγικά δάνεια) ακόμη και η πολιτική ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Υπήρχαν όμως κι άλλα φλέγοντα ζητήματα, όπως η αντιμετώπιση των κοινωνικών αναγκών των προσφύγων (τροφή, ενδυμασία, νοσηλεία), τις οποίες προσπαθούσαν να καλύψουν ξένοι φιλανθρωπικοί οργανισμοί και ιδρύματα.⁵⁶⁴ Και μόνο το έργο της στέγασης ήταν τεράστιο, καθώς επρόκειτο για 145.000 αγροτικές και 125.000 αστικές οικογένειες και, μάλιστα, από ένα κράτος κατεστραμμένο οικονομικά από τους συνεχείς πολέμους. Σε δεύτερη φάση, προβλήματα που ανέκυψαν και ταλαιπωρούσαν τους πρόσφυγες ήταν η προβληματική υδροδότηση των χωριών, οι επιδημίες των ζώων, τα άγωνα εδάφη, οι ανύπαρκτες συγκοινωνίες, η έλλειψη υγιεινής. Αυτά είναι και τα προβλήματα που θα προβάλλουν οι εφημερίδες τα επόμενα χρόνια.

Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία καθιέρωσε ένα ξεχωριστό είδος ειδησεογραφίας, αρθρογραφίας και ρεπορταζ, τα «Προσφυγικά». Όλες οι εφημερίδες, άλλες λιγότερο και άλλες πιο συχνά, δημοσίευαν ειδήσεις σχετικά με

την κατάσταση των προσφύγων. Πολύ σημαντική πηγή πληροφοριών, σημαντικών για τους πρόσφυγες, ήταν η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, τις ανακοινώσεις της οποίας δημοσίευαν όλες οι ευρείας κυκλοφορίας εφημερίδες.

Η Εφημερίς των Βαλκανίων οργάνωσε μάλιστα και μεγάλη έρευνα για την κατάσταση των προσφύγων, την οποία δημοσίευε για πολλές μέρες στις στήλες της.⁵⁶⁵ Επίσης, συντάκτες της εφημερίδας πραγματοποίησαν περιοδεία στους προσφυγικούς συνοικισμούς και κατέγραψαν τα προβλήματά τους. Τα σημαντικότερα ήταν η έλλειψη νερού και κίνησης στον συνοικισμό Χαριλάου,⁵⁶⁶ σοβαρά προβλήματα υγιεινής ιδιαίτερα

564. Ευστ. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 25-34.

565. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 11-30 Ιουνίου 1923.

566. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 6 Ιουλίου 1923.

Εφημερίς των Βαλκανίων, 2 Ιουνίου 1923 με αναλυτικό άρθρο για τα προβλήματα των προσφύγων.

Εφημερίς των Βαλκανίων, 18 Αυγούστου 1923 με προτάσεις για την επίλυση του στεγαστικού προβλήματος.

στις νεαρές ηλικίες⁵⁶⁷ και ελλείψεις εξοπλισμού στα νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης.⁵⁶⁸

Η κατάσταση της δημόσιας διοίκησης δεν ήταν επίσης καλή, κυρίως εκτός Θεσσαλονίκης. Μάλιστα, διατυπώνονταν και παράπονα για πλημμελή άσκηση των καθηκόντων κάποιων δημοσίων υπαλλήλων, οι οποίοι προσπαθούσαν να εκμεταλλευθούν τους πρόσφυγες, ενέργεια που στηλίτευε η εφημερίδα.⁵⁶⁹

Η εφημερίδα *Μακεδονία* της Θεσσαλονίκης φιλοξενούσε συχνά ειδησεογραφία για τους πρόσφυγες και για τα προσφυγικά ζητήματα, ειδικά όταν αυτά δημιουργούσαν προβλήματα στις σχέσεις Ελλάδας–Τουρκίας.⁵⁷⁰ Όπως και η *Εφημερίς των Βαλκανίων*, έτσι και η *Μακεδονία* απέστειλε δημοσιογράφο στο Νομό Σερρών, προκειμένου να σχηματίσει άποψη για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι αστοί και οι αγρότες πρόσφυγες.⁵⁷¹ Πολύ σημαντικό ήταν επίσης το γεγονός ότι συχνά φιλοξενούσε δηλώσεις και συνεντεύξεις προσφύγων και πολιτικών, που προέρχονταν από τον προσφυγικό χώρο, για τα προβλήματά τους.⁵⁷²

Ο Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος διατηρούσε ειδική στήλη με ανακοινώσεις για προσφυγικά θέματα κάθε

567. Εφημερίς των Βαλκανίων, 7 Ιουλίου 1923.

568. Εφημερίς των Βαλκανίων, 9 Ιουλίου 1923.

569. Εφημερίς των Βαλκανίων, 2 Αυγούστου 1923.

570. Ειδικά το έτος 1926 φιλοξενούσε σειρά άρθρων για την πρόθεση των Τούρκων να δημεύσουν τις προσφυγικές περιουσίες (Μακεδονία, 25 Μαρτίου 1926).

571. Μακεδονία, 20, 22 Μαρτίου 1926.

572. Βλ. πρόχειρα, «Τα προσφυγικά εις τον νομόν Σερρών. Αι ανάγκαι των αστών προσφύγων», Μακεδονία, 20 Μαρτίου 1926 με συνέντευξη του προέδρου της Παμπροσφυγικής Ένωσης Σερρών.

είδους, από την εμφάνιση επιδημίας τύφου στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης, την πρόσκληση των «Εταμπλί» από την Τουρκία, τις εκδικάσεις των αποζημιώσεων των προσφύγων κ.λ.π.⁵⁷³

Στήλη με την επωνυμία «Προσφυγικά» διατηρούσαν και τα *Μακεδονικά Νέα* της Θεσσαλονίκης, στην οποία φιλοξενούνταν οι αναγγελίες για δράσεις των δημοσίων φορέων που αφορούσαν τους πρόσφυγες και για ζητήματα της καθημερινότητας των προσφύγων. Μεταξύ άλλων, ξεχώριζαν οι ειδήσεις σχετικά με τις αποζημιώσεις που δικαιούνταν οι πρόσφυγες.⁵⁷⁴ Αντίθετα, τα πιο σημαντικά γεγονότα προβάλλονταν ακόμη και στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας. Πολιτική της εφημερίδας αποτελούσε η προβολή των δραστηριοτήτων του κράτους για την ανακούφιση των προσφύγων, όπως τα εγκαίνια των νέων συνοικισμών.⁵⁷⁵

Παρόμοια ήταν και η πολιτική του *Ελεύθερου Λόγου*. Συχνά φιλοξενούσε άρθρα που περιέγραφαν με θετικό τρόπο την αστική εγκατάσταση των προσφύγων, κυρίως στη Θεσσαλονίκη, και την ένταξη των προσφύγων στην τοπική οικονομία,⁵⁷⁶ την εγκατάσταση των προσφύγων στην ύπαιθρο της Μακεδονίας και τις κινήσεις για τα εγχειρίδια έργα, για τη βελτίωση των συγκοινωνιών κ.λ.π.⁵⁷⁷ Το αντιβενιζελικό *Φως* φιλοξενούσε πολύ συχνά ειδησεογραφία και κείμενα άποψης για τους πρόσφυγες. Πολιτική της εφημερίδας αποτέλεσε η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία και η αποκάλυψη κάθε ατασθαλίας εις βάρος τους. Συντάκτες του *Φωτός* πραγματοποίησαν πολλές περιοδείες στη μακεδονική ύπαιθρο, για να εξακριβώσουν τις συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων.⁵⁷⁸

Ένα από τα πιο σοβαρά προβλήματα που απασχολούσαν τους πρόσφυγες, τους πολιτικούς και τα μέσα ενημέρωσης από το 1924 μέχρι τα τέλη του 1930, ειδικά το τελευταίο έτος, ήταν ο προσδιορισμός των περιουσιών που εγκατέλειψαν οι πρόσφυγες κατά την αποχώρησή τους από τις πατρίδες τους. Οι επιτροπές που είχαν ορισθεί από το ελληνικό κράτος, είχαν εντολές να περιορίσουν την αξία των ακίνητων περιουσιών και να εκμηδενίσουν την αξία των κινητών περιουσιών, προκειμένου το ελληνικό κράτος να αποφύγει να καταβάλει στους πρόσφυγες τεράστια ποσά ως αποζημιώσεις.

Οι πρόσφυγες, από την πλευρά τους, είχαν ζωηρό ενδιαφέρον για την εξέλιξη της υπόθεσης, καθώς από τον τελικό απολογισμό εξαρτώνταν σε μεγάλο βαθμό και οι αποζημιώσεις που θα λάμβαναν σε χρημα ή σε είδος. Μάλιστα, είχαν δημιουργήσει και ανεξάρτητες επιτροπές ενώ και οι πρόσφυγες βουλευτές διαφωνούσαν για τον τρόπο με τον οποίο εκτιμούσαν τις περιουσίες τους στη Μικρά Ασία και τη Θράκη και παρουσίαζαν συνεχώς διαφορετικά δεδομένα. Το θέμα αυτό παρέμεινε στη δημοσιότητα επί μακρόν και, μάλιστα, στα πρωτοσέλιδα πολλών εφημερίδων.⁵⁷⁹ Σημαντικό θέμα στη δεκαετία του 1930 ήταν η απόδοση τίτλων ιδιοκτησίας στους αστούς πρόσφυγες.⁵⁸⁰ Συγγενές με το παραπάνω, αλλά πιο σοβαρό, ήταν το πρόβλημα των ανώμαλων δικαιωμάτων, δηλαδή των πράξεων που είχαν συνάψει οι ντόπιοι με τους μουσουλμάνους που αποχωρούσαν ή άλλες μεταβιβάσεις περιουσιακών στοιχείων επί οθωμανοκρατίας, οι οποίες δεν είχαν καταγραφεί. Οι πρόσφυγες ζητούσαν την απόδοση σε αυτούς όλων των εκτάσεων, ακόμα και αυτών που ανήκαν παραδοσιακά στους ντόπιους, οι οποίοι όμως δεν διέθεταν τίτλους κυριότητας. Πολλές εφημερίδες έφεραν το πρόβλημα αυτό στη δημοσιότητα ζητώντας την επίλυσή του.⁵⁸¹ Μάλιστα, λόγω της αβεβαιότητας αυτής και της απόδοσης των λιβαδιών σε πρόσφυγες για καλλιέργεια, σημαντικός αριθμός κουτσοβλαχικών οικογενειών επέλεξε να μεταναστεύσει στη Ρουμανία.⁵⁸²

573. *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 25-31 Μαρτίου 1923.

574. «Πώς θα αποζημιωθούν οι Κωνσταντινουπολίται δικαιούχοι», *Μακεδονικά Νέα*, 3, 4 Μαΐου 1932.

575. «Τα χθεσινά εγκαίνια του συνοικισμού Λεωνίδα Ιασωνίδου», *Μακεδονικά Νέα*, 3 Μαΐου 1932. «Αι τελεταί των εγκαίνιων εις Καλαμαριάν και τον συνοικισμόν Στυλ. Γονατά», *Μακεδονικά Νέα*, 9 Μαΐου 1932.

576. *Ελεύθερος Λόγος*, 16 Ιουλίου 1923.

577. *Ελεύθερος Λόγος*, 16 Ιουλίου 1923.

578. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση της ειδησεογραφίας για τους πρόσφυγες, βλ. Ηρώ Βασιλείου, «Το προσφυγικό ζήτημα μέσα από την εφημερίδα *Φως* (1922-1930)», στον παρόντα τόμο, σσ. 128 κ.ε.

579. Βλ. πρόχειρα, *Ελεύθερον Βήμα*, 28 Φεβρουαρίου 1930.

580. Βλ. πρόχειρα, *Μακεδονικά Νέα*, 28-29 Μαΐου 1932.

581. *Εμπρός* (Έδεσσας), 3 Σεπτεμβρίου 1933. *Μακεδονία*, 18 Μαΐου 1926.

582. V. Vlasidis, "Consequences of the demographic and social re-arrangements on the vlachspeak element in Greek Macedonia (1923-1926)", *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes*, 36, 1-4 (1998), 155-171.

Βέβαια, εκτός από τα κοινωνικά προβλήματα, υπήρχαν και τα ατομικά. Πολύ σημαντικό πρόβλημα αποτελέσαν οι αναζητήσιμες προσώπων. Σε πολλές εφημερίδες υπήρχαν αφιερωμένες στήλες για την αναζήτηση των συγγενών και των αγαπημένων προσώπων που χάθηκαν κατά την Έξοδο:

«Ζητείται η οικογένεια Σερέτη Νικολάου εξ Αδραμυτίου. Διεύθυνσις Γ' Σώμα Στρατού».⁵⁸³

«Ο Ιωάννης Καλυβόπουλος εκ Λίγδας ζητεί τον πατέρα του Δημήτριον. Πληροφορία παραπήγματα Λεμπέτ, θάλαμος Α29».⁵⁸⁴

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η αναζήτηση συνεχίσθηκε κυρίως από το ραδιόφωνο, από σχετική εκπομπή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970.⁵⁸⁵

Άλλα θέματα, που πρόβαλλαν οι εφημερίδες, ήταν η αίσθηση κοινωνικής αδικίας που βίωναν οι πρόσφυγες. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι, παρ' ότι το επίπεδο εκπαίδευσης των προσφύγων ήταν υψηλότερο από εκείνο των εντοπίων, ωστόσο η κοινωνική τους θέση ήταν κατώτερη και οι ίδιοι ένιωθαν αγνοημένοι από την Ελλάδα. Αρκετοί ένιωθαν προδομένοι και θεωρούσαν την Ελλάδα υπεύθυνη για τον ξεριζωμό τους.⁵⁸⁶ Αλλά και στις εργασιακές σχέσεις ίσχυε το ίδιο. Κάποιες φορές η εκμετάλλευση των προσφύγων από τους εργοδότες ωθούσε τους πρόσφυγες σε απεργίες, όχι μόνο στα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας αλλά και σε μικρότερα, όπως η Νάουσα. Κάποτε πετύχαιναν τη βελτίωση της θέσης τους, άλλοτε πάλι έχαναν και τη δουλειά τους.⁵⁸⁷

Ειδησεογραφία για τους πρόσφυγες φιλοξενούσαν και οι εφημερίδες της μακεδονικής επαρχίας. Τα κυριότερα προβλήματα ήταν εκείνα της ανέγερσης οικιών, της κλήρωσης για την μετεγκατάσταση προσφύγων σε νέα κτίρια,⁵⁸⁸ της δημιουργίας συνοικισμών,⁵⁸⁹ της εγκατάστασης στις αγροτικές περιοχές και ιδιαίτερα θέματα, όπως η αποξήρανση των ελών, η παροχή δανείων, η εκμετάλλευσή τους από τους πολιτικούς και από τους τοπικούς επιχειρηματίες, που τους δάνειζαν με υψηλά επιτόκια.

Τα πρώτα δημοσιεύματα στη Φλώρινα αφορούσαν την αδυναμία στέγασης των προσφύγων, εξαιτίας της πλήρους αδιαφορίας των κατοίκων να παραχωρήσουν μέρος των σπιτιών τους.⁵⁹⁰ Γρήγορα όμως παρενέβησαν τόσο η Εκκλησία όσο και οι αρχές, για να στεγάσουν τους πρόσφυγες και για να βελτιώσουν την παραμονή τους, σε όσους χώρους ήταν διαθέσιμοι.⁵⁹¹

Στην Καστοριά, η ομώνυμη εφημερίδα ασχολούνταν συχνά με τους πρόσφυγες. Παρουσίαζε το πρόβλημα της αποκατάστασης των προσφύγων και της αναποτελεσματικότητας του κρατικού μηχανισμού, όμως λόγω φιλοβενιζελικών αισθημάτων απέφευγε να ασκήσει απ' ευθείας κριτική στην κυβέρνηση.⁵⁹² Στην ίδια εφημερίδα δημοσιεύονταν και άλλες ειδήσεις, μονόστηλες, που έδειχναν το φόβο και την επιφυλακτικότητα των Καστοριανών ότι μπορεί στο μέλλον να εγκατασταθούν στην περιοχή Καστοριάς πρόσφυγες ή ευνοούμενοι του Εποικισμού, σε γαίες που θα αφαιρούνταν από τους ντόπιους ή και των άκυρων αγοροπωλησιών που έγιναν τα προηγούμενα χρόνια στην περιοχή Καστοριάς από τους Τούρκους που αναχώρησαν για τη Μικρά Ασία και οι οποίες δεν αναγνωρίζονται από το κράτος.⁵⁹³ Τα δημοσιεύματα σχετικά με την παραχώρηση γαιών στους πρόσφυγες συνεχίζονται σε όλο τον Μεσοπόλεμο.⁵⁹⁴ Κι όμως, η εφημερίδα δε στεκόταν αρνητικά προς τους πρόσφυγες. Το αντίθετο, μάλιστα. Δημοσίευε κείμενα γραμμένα από τους

583. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23 Οκτωβρίου 1922.

584. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13 Ιανουαρίου 1923.

585. Μιχελή, *Πρόσφυγων βίον*, σ. 102.

586. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, σ. 187.

587. *Νάουσα*, 4 Νοεμβρίου 1928.

588. *Η Ελληνική*, 26 Νοεμβρίου 1925.

589. *Ηχώ της Μακεδονίας*, 24 Αυγούστου 1924.

590. *Εμπρός* (Φλώρινας), 4 Οκτωβρίου 1922.

591. *Φλώρινα*, 22 Οκτωβρίου 1922. *Φλώρινα*, 19 Νοεμβρίου 1922.

592. *Καστοριά*, 22 Φεβρουαρίου 1925.

593. Βλ. πρόχειρα *Καστοριά*, 12 Ιουλίου 1925 και 16 Αυγούστου 1925. *Καστοριά*, 16, 30 Σεπτεμβρίου 1928.

594. Βλ. πρόχειρα *Καστοριά*, 26 Μαΐου 1934.

Καστοριά, 20 Ιανουαρίου 1924.

Καστοριά, 6 Απριλίου 1930. Περιέχεται άρθρο για την πολιτική του Βενιζέλου για τους πρόσφυγες.

ιδίους τους πρόσφυγες και, κυρίως, αναμνήσεις από τον ξεριζωμό.⁵⁹⁵

Στην Κοζάνη, εκτός από τα παραπάνω, οι εφημερίδες ασχολούνταν και με την προώθηση των αιτημάτων για την ίδρυση σχολείων και το κτίσιμο διδακτηρίων, τόσο στα μεγάλα αστικά κέντρα όσο και στις μικρές πόλεις, για σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αλλά και γυμνάσια και ημιγυμνάσια και για την ολοκλήρωση των διδακτηρίων. Επίσης, συχνά διατυπώνονταν παράπονα για κακή κατάσταση των εκπαιδευτηρίων⁵⁹⁶ και καταγγελίες κατά εκπροσώπων της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), για ανικανότητα και αυθαιρεσίες σε βάρος των προσφύγων.⁵⁹⁷

Στην Έδεσσα, το 1930, δημοσιεύονταν σύντομες ειδήσεις για την κατασκευή προσφυγικών οικιών,⁵⁹⁸ το ίδιο και το 1932 για τη δημιουργία νέου προσφυγικού συνοικισμού.⁵⁹⁹ Τα υπόλοιπα άρθρα ήταν πληροφοριακά και ενημερωτικά, χωρίς κανέναν σχολιασμό.⁶⁰⁰ Όμως, η κατάσταση στο χώρο της ανέγερσης οικιών και της δημιουργίας συνοικισμών για τους πρόσφυγες δεν ήταν καλή κι έτσι, την 1^η Ιανουαρίου 1933, το Εμπρός φιλοξένησε πρωτοσέλιδο άρθρο επικριτικό για τη συνεχιζόμενη κατάσταση επί του θέματος.⁶⁰¹

595. Βλ. πρόχειρα «Ο εκπατρισμός μας», *Καστοριά*, 6 Ιουλίου 1930.

596. *Ηχώ της Μακεδονίας*, 24 Αυγούστου 1924. *Ηχώ της Μακεδονίας*, 7 Σεπτεμβρίου 1924. *Δυτική Μακεδονία*, 2 Φεβρουαρίου 1930.

597. *Ηχώ της Μακεδονίας*, 8 Ιουλίου 1928.

598. *Εμπρός* (Έδεσσας), 17 Μαΐου 1931.

599. *Εμπρός* (Έδεσσας), 14 Φεβρουαρίου 1932.

600. *Εμπρός* (Έδεσσας), 18 Δεκεμβρίου 1932.

601. *Εμπρός* (Έδεσσας), 1 Ιανουαρίου 1933.

Μακεδονία, 20 Μαρτίου 1926.

Μακεδονικά Νέα, 3 Μαΐου 1932. Περιέχεται άρθρο για την κρατική αρωγή προς τους πρόσφυγες.

Επίσης, εμφανίζονταν και καθαρά χρηστικές ειδήσεις, όπως η αναστολή εκτέλεσης δικαστικών υποθέσεων προσωποκράτησης για πρόσφυγες από τοκογλύφους⁶⁰² και η επιστροφή καταβολής ποσού από τους πρόσφυγες αγρότες προς την Ε.Α.Π.⁶⁰³ Για το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων και της δημιουργίας υποδομών ειδικά γι' αυτούς έκαναν λόγο και άλλες εφημερίδες της Έδεσσας, όπως το Θάρρος,⁶⁰⁴ αλλά η ειδησεογραφία του γενικά για τους πρόσφυγες ήταν πολύ περιορισμένη.

Σχέσεις προσφύγων - γηγενών

Οι σχέσεις των προσφύγων με τους γηγενείς δεν ήταν πάντοτε καλές. Τα πρώτα χρόνια ιδιαίτερα, ένταση δημιούργησαν τα φαινόμενα κερδοσκοπίας, εκμετάλλευσης της δυστυχίας των προσφύγων από τους ντόπιους, φαινόμενα που θεωρούνται φυσιολογικά σε περιόδους ανωμαλίας, όπως η προσφυγιά και ο πόλεμος. Ο Τύπος αρκετές φορές καταδίκασε τα φαινόμενα αισχροκέρδειας και κερδοσκοπίας που εμφανίσθηκαν στις πόλεις τα πρώτα χρόνια⁶⁰⁵ καθώς και της απροθυμίας των πολιτών και των εκπροσώπων της Εκκλησίας να συνδράμουν τους πρόσφυγες.⁶⁰⁶

Μάλιστα, κάποιες φορές δεν αρκούσε το μονόστηλο αλλά χρησιμοποιούνταν και η γελοιογραφία. Πολύ

602. Εμπρός (Έδεσσας), 14 Ιανουαρίου 1934.

603. Εμπρός (Έδεσσας), 26 Αυγούστου 1934.

604. Θάρρος, 20 Ιουλίου 1929. Θάρρος, 20 Ιουλίου 1930.

605. «Η κερδοσκοπία και η κυβεία», Εφημερίς των Βαλκανίων, 18 Δεκεμβρίου 1922. «Τι μας καταγγέλλουν», Εφημερίς των Βαλκανίων, 21 Δεκεμβρίου 1922.

606. «Κάτι απίστευτον», Εφημερίς των Βαλκανίων, 21 Δεκεμβρίου 1922.

Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος, 29 Μαρτίου 1924. Πληροφορίες για τη δημιουργία αυτόνομης προσφυγικής ομάδας στη Βουλή.

χαρακτηριστική είναι η γελοιογραφία που δημοσίευσε η εφημερίδα *Καστοριά*, για την εκμετάλλευση των προσφύγων από τους Καστοριανούς:

«Η σύζυγος: Φαίνεται πως το μαγκάλι μας, γέρο, θα έχει την τύχη να ξαναπάει στο σπίτι μας στη Θράκη.

Ο σύζυγος: Το μαγκάλι μας δεν έχει τύχη, αλλά ημείς, για να γλυτώσουμε από τους καρβουνάρηδες της Καστοριάς που πωλούν 3 δραχμές τα κάρβουνα».⁶⁰⁷

Όμως, περισσότερα ήταν τα προβλήματα στην ύπαιθρο. Οι τοπικές κοινωνίες ήταν παραδοσιακές κλειστές κοινωνίες, με αποτέλεσμα η επαφή των δύο ομάδων, ντόπιων και προσφύγων, να είναι δύσκολη ειδικά στη μακεδονική ενδοχώρα. Η συμβίωση αποδείχθηκε δύσκολη, καθώς ντόπιοι και πρόσφυγες βίωναν ένα «πολιτιστικό σοκ».⁶⁰⁸ Όμως, προβλήματα στις σχέσεις δημιουργούσαν κυρίως οι διεκδικήσεις των ίδιων γαιών από ντόπιους και πρόσφυγες και οι διαφορετικές πολιτικές επιλογές.

Αρκεί να αναφέρουμε δύο περιπτώσεις στη Φλώρινα και στις Σέρρες. Το σημαντικότερο πρόβλημα, που αφορά τους πρόσφυγες και εμφανιζόταν συχνά στον Τύπο της Φλώρινας, ήταν οι ανώμαλες δικαιιοπραξίες και οι ανταλλαγές περιουσιών.⁶⁰⁹

Όμως, οι ανώμαλες δικαιιοπραξίες και τα διεκδικούμενα κτήματα από τους ντόπιους και τους πρόσφυγες δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα στη συνοχή της τοπικής κοινωνίας, αφού τοποθετήθηκαν υπέρ της μιας ή της άλλης ομάδας οι τοπικοί βουλευτές⁶¹⁰

ενώ και οι εφημερίδες έπαιξαν αρνητικό ρόλο, αφού υποδαύλιζαν τα πάθη. Πολύ χαρακτηριστικό ήταν το άρθρο «Πρόσφυγες και Βενιζέλος», που δημοσιεύθηκε στην αντιβενιζελική *Φωνή του Λαού*, με σκοπό να συσπειρώσει τους ψηφοφόρους κατά των προσφύγων και αυτό να εμφανιστεί και στην κάλπη.⁶¹¹ Τελικά, από τη διαμάχη των ντόπιων με τους πρόσφυγες οι πιο ωφελημένοι ήταν οι τοπικοί βουλευτές, αφού εδραίωσαν ένα πελατειακό σύστημα στις σχέσεις τους με τους ψηφοφόρους.⁶¹²

Στις Σέρρες ξεχωρίζουν τα επεισόδια στη Νέα Μπάφρα, όπου συγκρούστηκαν οι κάτοικοι του νέου προσφυγικού συνοικισμού με τους κατοίκους του γειτονικού χωριού, με αποτέλεσμα να υπάρξουν αρκετοί νεκροί και τραυματίες. Τα επεισόδια στη Νέα Μπάφρα, αντίθετα από ό,τι περίμενε κανείς, δεν προβλήθηκαν αρκετά από τον Τύπο της Θεσσαλονίκης. Η *Εφημερίς των Βαλκανίων*, μάλιστα, χαρακτήρισε το γεγονός

607. *Καστοριά*, 20 Ιανουαρίου 1924.

608. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkley, 1983, σσ. 193-194. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, Ο πόνος και η δόξα, Θεσσαλονίκη 2003, β' έκδοση, σσ. 401-403.

609. *Ελεγχος*, 12 Νοεμβρίου 1926. *Ελεγχος*, 11 Νοεμβρίου 1927. *Φωνή του Λαού*, 21 Σεπτεμβρίου 1927.

610. Για τις ανώμαλες δικαιιοπραξίες και τις αντιδικίες για τα χωράφια, βλ. Ευστ. Πελαγίδης, *Προσφυγική*, σσ. 245-247. Για τα προβλήματα των δικαιιοπραξιών και τις εντάσεις μεταξύ ντόπιων και προσφύγων στη Φλώρινα, βλ. Κ. Φωτιάδης, «Το προσφυγικό ζήτημα στο νομό της Φλώρινας μέσα από τις πηγές της τοπικής ιστορίας», *Φλώρινα 1912-2002, Ιστορία και Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου*, Φλώρινα 2004, σσ. 238-258.

611. Το άρθρο στρέφεται κατά της «πλεονεξίας» των προσφύγων, αφού οι διεκδικήσεις τους είναι τόσες ώστε «πρέπει όλη η Ελλάδα να πωληθεί και πάλι δεν θα καταστή δυνατόν να ικανοποιηθούν οι πρόσφυγες» (*Φωνή του Λαού*, 25 Ιανουαρίου 1930).

612. Φωτιάδης, *Το προσφυγικό ζήτημα*, σ. 253.

τραγωδία για την οποία δεν είναι υπεύθυνοι οι πρόσφυγες.⁶¹³ Προειδοποιούσε όμως ότι, αν δεν μπορέσουν να συνδράμουν τους πρόσφυγες οι τοπικές κρατικές αρχές, πιθανόν να συμβεί ακόμη και ανατροπή της κυβέρνησης.⁶¹⁴

Φυσικά, υπήρχαν και διενέξεις τοπικού χαρακτήρα, που πολλές φορές προκαλούνταν από τις ενέργειες κρατικών φορέων. Τέτοια ήταν η προσπάθεια μετονομασίας της Βλάστης και της Εράτυρας σε Πολυνέρι και Κατοχώρι αντίστοιχα, η οποία ματαιώθηκε από την αντίδραση των κατοίκων και του Τύπου.⁶¹⁵

Όμως, τα παραπάνω περιστατικά ήταν οι εξαιρέσεις. Η επιφυλακτικότητα και όχι η έχθρα ήταν το κύριο συναίσθημα μεταξύ ντόπιων και προσφύγων. Επιφυλακτικότητα, που σε πολλές περιπτώσεις ξεπεράστηκε εύκολα, με αποτέλεσμα οι πρόσφυγες να αφομοιωθούν ομαλά από τις τοπικές κοινωνίες. Άλλωστε, αν η κατάσταση εξελίσσονταν αλλιώς, θα υπήρχαν αρκετά κείμενα στον Τύπο της εποχής.

Πρόσφυγες και πολιτική

Η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα σημαδεύτηκε από την ξεκάθαρη τοποθέτησή τους στην ελληνική πολιτική σκηνή, που είχε σημαδευτεί λίγα χρόνια νωρίτερα από τον Εθνικό Διχασμό. Τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930, οι περισσότεροι πρόσφυγες βρέθηκαν στο πλευρό του Βενιζέλου, ενώ οι ντόπιοι ταυτίστηκαν με τους αντιβενιζελικούς.⁶¹⁶ Διαφορετική πολιτική τοποθέτηση είχαν, κυρίως, οι πρόσφυγες από τις περιοχές της Μακεδονίας, που έμεινε εκτός ελληνικών συνόρων και οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα το χρονικό διάστημα 1913-1922.⁶¹⁷

Οι περισσότερες εφημερίδες προσπαθούσαν να επηρεάσουν τους πρόσφυγες, ώστε να ψηφίσουν τους πολιτευτές του ενός ή του άλλου κόμματος. Πάντως, οι βενιζελικές εφημερίδες συνήθως ασκούσαν απροκάλυπτη πολιτική πίεση προς τους πρόσφυγες. Μάλιστα, ήδη από το φθινόπωρο του 1922, οι βενιζελικές εφημερίδες απευθύνονταν στους πρόσφυγες υποδεικνύοντας ως υπεύθυνους για τη Μικρασιατική Καταστροφή τους αντιβενιζελικούς και ζητούσαν να τους μαυρίσουν στις εκλογές.⁶¹⁸ Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των εφημερίδων *Καστοριά* που προωθούσε τον τοπικό πολιτευτή Βαλαλά, συγγενή του εκδότη, και του *Αστέρα της Βέροιας*, που πρόδιδαν μια σχέση εντελώς πελατειακή με τους πρόσφυγες. Έτσι, στην *Καστοριά* εμφανίζονταν συχνά άρθρα για την αντίθεση των προσφύγων προς τον κομμουνισμό και παραινήσεις να ψηφίσουν τους βενιζελικούς,⁶¹⁹ ενώ διατυπώνονταν σοβαρές κατηγορίες κατά των Λαϊκών ότι αντιμετώπιζαν τους πρόσφυγες στην Ελλάδα, ειδικά αυτούς που προέρχονται από τη Βουλγαρία, ως «όψιμους Έλληνες».⁶²⁰ Επίσης, δημοσίευε κείμενα για τη «στοργή» του Βενιζέλου και του κόμματος των Φιλελευθέρων» προς τους πρόσφυγες και την αδυναμία των Λαϊκών να τους προσεγγίσουν πολιτικά.⁶²¹

Ο φιλοβενιζελικός *Αστήρ Βεροίας* προσπαθούσε να συσπειρώσει τους πρόσφυγες και να τους ωθήσει να ψηφίσουν μαζικά τον Βενιζέλο. Έγραφε χαρακτηριστικά το 1928:

«Αδελφοί πρόσφυγες. Ψηφίζοντες τον συνδυασμό ακέραιο όπως τον έχρισε με το ευλογημένο του χέρι ο αρχηγός μας, ψηφίζετε τον ίδιο τον κ. Βενιζέλον. Κάθε άλλος είναι εχθρός του μεγαλουργού μας αρχηγού».⁶²²

613. «Η προσφυγική τραγωδία», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 24 Οκτωβρίου 1924.

614. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 19 Νοεμβρίου 1924.

615. Βλ. *Ηχώ της Μακεδονίας*, 13, 20 Νοεμβρίου 1927. Για τις μετονομασίες βλ. Πελαγίδης, ό. π., σσ. 235-237.

616. Mavrogordatos, ό. π., σσ. 196-202. Βασ. Κ. Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι: πελατειακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά*, 313-335.

617. Για τους Βορειομακεδόνες πρόσφυγες βλ. Λουκ. Χασιώτης, «Προσφυγικές ομάδες και εξωτερική πολιτική. Η περίπτωση των Βορειομακεδόνων (1913-1920, 1941-1950)», Β. Γούναρης - Ιάκ. Μιχαηλίδης, *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, 2004, σσ. 213-252.

618. «Η ψήφος των προσφύγων», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23 Οκτωβρίου 1922.

619. *Καστοριά*, 17 Οκτωβρίου 1926. *Καστοριά*, 7 Νοεμβρίου 1926. *Καστοριά*, 14 Νοεμβρίου 1926.

620. *Καστοριά*, 1 Μαΐου 1932.

621. *Καστοριά*, 6 Απριλίου 1930. *Καστοριά*, 20 Μαρτίου 1932. *Καστοριά*, 10 Απριλίου 1932.

622. *Αστήρ Βεροίας*, 14 Αυγούστου 1928.

Φυσικά οι εφημερίδες υποστήριζαν τον εκλεκτό τους, όσο αυτός βρισκόταν στην κυβέρνηση και μπορούσε να επιλύσει τα προβλήματα του νομού και της εφημερίδας. Έτσι, στην *Καστοριά* προβάλλονταν μονόστηλες ειδήσεις που αφορούσαν την επίλυση μικρών προβλημάτων των προσφύγων στο νομό από τον τοπικό πολιτευτή των Φιλελευθέρων, Ι. Βαλαλά.⁶²³ Στη Θεσσαλονίκη, η εφημερίδα *Μακεδονικά Νέα* έδινε ιδιαίτερα μεγάλη δημοσιότητα στις δραστηριότητες του Υπουργού Λεωνίδα Ιασωνίδη.⁶²⁴

Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες προσπάθησαν να πάρουν με το μέρος τους πρόσφυγες όταν ο Βενιζέλος υπέγραψε το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας, το 1930. Τότε, αρκετές εφημερίδες φιλοξένησαν άρθρα, υπομνήματα και διαμαρτυρίες των προσφύγων που κατέκριναν την ενέργεια του Βενιζέλου.⁶²⁵

Φυσικά, ο Τύπος κάλυψε ειδησεογραφικά και την πολιτική αυτοοργάνωση των προσφύγων, οι οποίοι, για να προασπίσουν τα συμφέροντά τους, από πολύ νωρίς οργανώθηκαν σε σωματεία. Προχώρησαν στη σύγκληση πολλών συνεδρίων, με αποκλειστικό θέμα την επίλυση των προβλημάτων τους, ενώ το 1926 πρόσφυγες ίδρυσαν το Εθνικόν Προσφυγικόν Κόμμα. Μάλιστα, ο Τύπος είχε προβάλει ως πιθανή λύση στα προσφυγικά προβλήματα, ήδη από τα τέλη Νοεμβρίου του 1922, την αυτοοργάνωση. Έτσι, οι εφημερίδες καλούσαν τους πρόσφυγες να οργανωθούν σε συλλόγους,⁶²⁶ ώστε να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν καλύτερα τη νέα κατάσταση και να πετύχουν τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους, όπως η δημιουργία της «Κοινής των Αλυτρώτων Επιτροπείας».⁶²⁷ Το θέμα της οργάνωσης των προσφύγων σε σωματεία και ομοσπονδία παρέμεινε ανοιχτό και προβαλλόταν από τον Τύπο και τα επόμενα χρόνια.⁶²⁸

Τα συνέδρια των προσφύγων στην Αθήνα καλύπτονταν με δημοσιογράφους-ανταποκριτές και οι συζητήσεις και οι προτάσεις παρατίθενται αναλυτικά,⁶²⁹ το ίδιο και οι ειδήσεις για την πολιτική δραστηριότητα ή την κοινοβουλευτική δραστηριότητα των βουλευτών-προσφύγων ή για τις συνελεύσεις των προσφύγων που κατάγονταν από συγκεκριμένα μέρη, ώστε να αποκτήσουν εκ νέου την οργάνωση της κοινωνικής ομάδας. Ιδιαίτερη δημοσιότητα δόθηκε στις προσπάθειες που έκαναν πρόσφυγες βουλευτές για να δημιουργήσουν χωριστό προσφυγικό κόμμα και χαιρετίστηκε η ευώδοσή τους.⁶³⁰

Μετά την επιβολή του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, η ειδησεογραφία σχετικά με τους πρόσφυγες μειώθηκε εντυπωσιακά και άλλαξε περιεχόμενο. Η ποσοτική αλλαγή ήταν τόσο εμφανής, ώστε μας οδηγεί να συμπεράνουμε ότι ήταν αποτέλεσμα του αυτοελέγχου των εφημερίδων και της επιβολής της λογοκρισίας. Μεγάλη αλλαγή υπάρχει και στο είδος των ειδήσεων. Τα παράπονα για την πολιτική του κράτους και οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες σε πόλεις και χωριά εξαφανίστηκαν από τις στήλες των εφημερίδων και αντικαταστάθηκαν από ευχαριστίες των προσφύγων για την πολιτική της κυβέρνησης απέναντί τους και για τη –μαγική– επίλυση των προβλημάτων τους.⁶³¹

Η θεματογραφία των μεταπολεμικών προσφυγικών εντύπων διαφέρει από εκείνη του Μεσοπολέμου και της Κατοχής. Τη θέση της διεκδίκησης μιας θέσης στην ελληνική κοινωνία με ίσα δικαιώματα σε σχέση με τους ντόπιους Έλληνες και τα αιτήματα για επίλυση βασικών προβλημάτων, όπως η στέγαση, η απόδοση κλήρων και η θέση τους στην αγορά εργασίας καθώς και η αντιμετώπισή τους από το κράτος που πρόβαλαν οι πρώτες προσφυγικές εφημερίδες ή τη συστράτευση στον κοινό αγώνα κατά του κατακτητή, των παράνομων εντύπων της Κατοχής, πήραν πλέον κείμενα με σκοπό τη διατήρηση της μνήμης.

623. Βλ. την επίλυση επικάλυψης αρμοδιοτήτων για θέματα προσφύγων στην Καστοριά (*Καστοριά*, 15 Αυγούστου 1926).

624. Βλ. πρόχειρα, *Μακεδονικά Νέα*, 3, 9 Μαΐου 1932, 6 Αυγούστου 1932.

625. Βλ. πρόχειρα, *Ηχώ της Μακεδονίας*, 4 Οκτωβρίου 1931.

626. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25 Νοεμβρίου 1922.

627. *Ελεύθερος Λόγος*, 16 Ιουλίου 1923.

628. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 22 Ιουνίου 1923, 1 Ιουλίου 1923. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 14 Σεπτεμβρίου 1923.

629. *Μακεδονία*, 24, 25, 26 Απριλίου 1926.

630. *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 25-31 Μαρτίου 1923.

631. Βλ. πρόχειρα, «Οι αγορασταί ανταλλαξίμων ευχαριστούν την κυβέρνησιν», *Η Μακεδονική*, 5 Νοεμβρίου 1937.

Γ. Η εικόνα του πρόσφυγα στον Τύπο

Μια έρευνα στα σώματα των εφημερίδων της εποχής του Μεσοπολέμου δείχνει ότι η εικόνα των προσφύγων εκείνα τα χρόνια στον Τύπο είναι διαφορετική από αυτή που δημιουργήθηκε τα επόμενα χρόνια μέσα από τις αντιθέσεις ντόπιων και προσφύγων και από την εμφάνιση διακριτών πληθυσμιακών προσφυγικών ομάδων. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930, ο Τύπος αναφερόταν στους πρόσφυγες ως μία ενιαία ομάδα πληθυσμού και τους διαχώριζε μόνον όταν επρόκειτο για θέματα που αφορούσαν τον τόπο προέλευσής τους (π.χ. τα δικαιώματα στις περιουσίες που άφησαν στη Μικρά Ασία ή στη Θράκη). Ακόμη και οι Πόντιοι, που μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αποτέλεσαν μια διακριτή πληθυσμιακή ομάδα στην ελληνική κοινωνία λόγω της πολιτισμικής τους ιδιαιτερότητας και των δεσμών αλληλοϋποστήριξης, δεν διαχωρίζονταν από τους υπόλοιπους πρόσφυγες ακόμη και από τις εφημερίδες της Ανατολικής Μακεδονίας ή της Θεσσαλονίκης για την εγκατάστασή τους στην Πιερία.⁶³²

Επίσης, όλες οι εφημερίδες αποδέχονταν ότι οι πρόσφυγες δεν ήταν υπεύθυνοι ούτε για τη Μικρασιατική Καταστροφή, ούτε για το εθνικό δράμα της Ελλάδας, ούτε για την έλευσή τους στην Ελλάδα. Όλοι αποδέχονταν ότι η κατάσταση των προσφύγων ήταν άσχημη ή δραματική και ότι το κράτος έπρεπε να λάβει μέτρα για τη βελτίωση της θέσης τους.

Οι διαπιστώσεις αυτές εξηγούν και τον τρόπο, με τον οποίο παρουσιάζονταν οι πρόσφυγες στον Τύπο. Για θέματα κοινωνικά ή του αστυνομικού δελτίου ο πρόσφυγας, όταν ήταν θύμα, παρουσιαζόταν ως θύμα και η εγκληματική ενέργεια ή η αρνητική εκδήλωση του κοινωνικού συνόλου απέναντί του αποκτούσε συναισθηματική φόρτιση, εντελώς αρνητική, γι' αυτόν που «τολμούσε» να κακομεταχειρίζεται ή να εκμεταλλεύεται τον πρόσφυγα και να αυθαιρετεί εις βάρος του. Αντίθετα, όταν αυτός που αδικούσε είναι ο πρόσφυγας, τότε η πράξη, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν ήταν εξίσου κατακριτέα, διότι του αναγνωριζόταν το ελαφρυντικό της άθλιας κατάστασης της καθημερινότητάς του και των δεινών του.

Όταν οι πρόσφυγες πρόβαλλαν διεκδικήσεις, συνήθως εδαφών που χρησιμοποιούσαν οι ντόπιοι ή είχαν αποκτήσει οι γηγενείς με δικαιοπραξίες με τους Τούρκους πριν αναχωρήσουν από τη Μακεδονία, τότε συνήθως ο ψόγος αποδιδόταν στο κράτος που δεν ρύθμιζε αυτές τις εκκρεμότητες και όχι στους πρόσφυγες.

Στις περισσότερες εφημερίδες η παρουσία του πρόσφυγα ήταν έμμεση. Μιλούσαν οι άλλοι (πολιτικοί, αξιωματούχοι της Ε.Α.Π., κρατικοί αξιωματούχοι, τοπικοί παράγοντες) ή οι δημοσιογράφοι. Περιέγραφαν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε, τα μέτρα που λαμβάνονταν για την ανακούφισή του ή που θα έπρεπε να ληφθούν, αλλά σπανίως δινόταν ο λόγος στους ίδιους τους πρόσφυγες, για να θέσουν οι ίδιοι τα προβλήματα τους προς την κοινωνία ή προς τα μέσα ενημέρωσης. Η κατάσταση αυτή πρέπει να ήταν διαφορετική στις εφημερίδες που εξέδιδαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες, αλλά μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν, διότι σήμερα σώζονται ελάχιστα φύλλα από μία εφημερίδα, ενώ για τις υπόλοιπες έχουμε απλώς πληροφορίες για την έκδοσή τους.

Το αποτέλεσμα της διαμεσολάβησης και της έμμεσης παρουσίας και έκφρασης των προσφύγων είναι ότι η τελική έκφραση του πρόσφυγα εξαρτόνταν από το μέσο ενημέρωσης και τη σχέση που διατηρούσε αυτό με την εκάστοτε πολιτική εξουσία. Έτσι, οι εφημερίδες του βενιζελικού χώρου πρόβαλλαν τη σύμπλευση των προσφύγων με το κόμμα των Φιλελευθέρων και τη σταθερή σχέση που διατηρούν με τον Βενιζέλο, ενώ οι αντιβενιζελικές εφημερίδες χρησιμοποιούσαν τη δυσαρέσκεια των προσφύγων για την κατάσταση που βίωναν, την οποία απέδιδαν στους βενιζελικούς και ότι αγωνίζονταν για μια αυτόνομη έκφραση. Οι πολιτευτές που διατηρούσαν δικά τους μέσα ενημέρωσης ή φίλα προσκείμενα, χρησιμοποιούσαν τις εφημερίδες για να δηλώσουν (ακόμη κι αν δεν ίσχυε στην πράξη αυτό) την υποστήριξη των προσφύγων στο πρόσωπό τους και όχι προς τους αντιπάλους τους στη διάρκεια των εκλογικών αναμετρήσεων. Τον υπόλοιπο καιρό

632. Για τη χωριστή υπόσταση των Ποντίων, βλ. Ν. Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνική Ταυτότητα και Πολιτική Συμπεριφορά στους Τουρκόφωνους Ορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο, 2001 και Ελ. Δέλτσου, «Ποντιακές Μνήμες, σύλλογοι και πολιτική: Η δημόσια διαμόρφωση και η σημασία της μνήμης των Ποντίων προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του 2000», Β. Γούναρης – Ιάκ. Μιχαηλίδης, *Πρόσφυγες*, σσ. 253-286.

οι πρόσφυγες δεν εκφράζονταν, δεν διηγούνταν την καθημερινότητά τους, αλλά εξιστορούσαν οι άλλοι, δηλαδή οι εκδότες-πολιτευτές, τη γενικότερη κατάσταση και τα προβλήματα των προσφύγων. Έτσι, άφηναν να εννοηθεί ότι στην περίπτωση του δικού τους νομού, η κατάσταση των προσφύγων ήταν καλύτερη σε σχέση με το μέσο όρο ή με τις προσφυγογειτονιές της Αθήνας και του Πειραιά. Φυσικά αυτό δεν ίσχυε στην πράξη, καθώς επρόκειτο για μια εικονική και όχι για την απτή πραγματικότητα.

Τέλος, στη διάρκεια της διακυβέρνησης του Μεταξά, τα προβλήματα των προσφύγων εξαφανίστηκαν και οι ίδιοι οι πρόσφυγες εξέφραζαν την ευγνωμοσύνη τους προς τον δικτάτορα για την επίλυσή τους και για τη βελτίωση της οικονομικής και κοινωνικής τους θέσης. Πρόκειται για χαρακτηριστικό παράδειγμα διαμεσολάβησης, όπου η εικόνα του ενός δημιουργείται αποκλειστικά από τον άλλο με στερεοτυπικό τρόπο, προκειμένου να εξυπηρετήσει τα δικά του συμφέροντα και επιδιώξεις.

Δ. Προσφυγικές εφημερίδες

Καθώς τα συμφέροντα και οι επιδιώξεις των προσφύγων δεν ταυτίζονταν πάντα με εκείνα των άλλων κοινωνικών ομάδων αλλά συνήθως συνέβαινε το αντίθετο, επόμενο ήταν να αρχίσουν να εμφανίζονται αμιγώς προσφυγικές εφημερίδες, με τοπική ή περιφερειακή απήχηση. Ήταν μια προσπάθεια για να ακούγεται πιο δυνατά η φωνή των προσφύγων προς τους έχοντες την εξουσία, χωρίς την παρεμβολή πολιτικών παραγόντων, αλλά και για να ενημερώνονται οι πρόσφυγες για την κρατική βοήθεια, για να βρουν τους χαμένους συγγενείς τους και τους χωριανούς τους.⁶³³

Οι περισσότερες εφημερίδες εκδόθηκαν το χρονικό διάστημα 1924-1935 και κυκλοφορούσαν στις περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν κυρίως οι πρόσφυγες ή εκεί που τα προβλήματά τους ήταν πιο σοβαρά. Οι εφημερίδες που εκδόθηκαν με πραγματικό σκοπό να κάνουν γνωστά τα προβλήματα και τις επιδιώξεις των προσφύγων δεν μακροημέρευαν, διότι οι ίδιοι οι πρόσφυγες δεν είχαν χρήματα για να στηρίζουν οικονομικά τις εφημερίδες αυτές, επομένως δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν την μακροημέρευσή τους.

Αντίθετα, οι εφημερίδες που ενδιαφέρονταν για την υποστήριξη κάποιου πολιτικού, ο οποίος ήθελε να εκπροσωπεί πολιτικά τους πρόσφυγες, ήταν περισσότερες και είχαν χρονική διάρκεια, διότι ο σκοπός έκδοσης δεν ήταν τα ίδια τα προβλήματα, αλλά η πολιτική επιβίωση του εκδότη. Συνήθως, η έκδοσή τους ταυτιζόταν με το ενδιαφέρον του κάθε υποψηφίου.

Δυστυχώς, η γνώση που έχουμε για τον προσφυγικό τύπο είναι ελλιπής, καθώς οι περισσότερες εφημερίδες δεν αποστέλλονταν στα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα και Θεσσαλονίκη), επομένως δεν σώθηκαν τα σώματα των εφημερίδων σε ιδιωτικές συλλογές και σε δημοτικές βιβλιοθήκες. Άφαντες είναι και στις περιοχές έκδοσής τους, καθώς την περίοδο του Μεσοπολέμου δεν υπήρχαν οργανωμένες δημόσιες βιβλιοθήκες στη μακεδονική ύπαιθρο, ούτε επιχειρηματίες εκδότες που να διατηρούν αρχείο.

Η πρώτη προσφυγική εφημερίδα που εκδόθηκε στην Αθήνα ήταν η *Προσφυγική Φωνή*. Το πρώτο φύλλο της κυκλοφόρησε το 1925. Μέχρι τον Ιανουάριο του 1926 συμπεριελάμβανε και την εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, η οποία χρησιμοποιούσε την τουρκική γλώσσα με ελληνικούς χαρακτήρες. Όμως, σημαντικότερη εφημερίδα ήταν ο *Προσφυγικός Κόσμος*, που εμφανίστηκε στην Αθήνα ως ανεξάρτητη προσφυγική εφημερίδα στις 19 Απριλίου του 1927 και η οποία συνέχισε να κυκλοφορεί μέχρι τα Χριστούγεννα του 1970.⁶³⁴ Έναν χρόνο μετά κυκλοφόρησε και το *Αρχαίον Πόντου*, η πρώτη προσπάθεια για την έκδοση ενός επιστημονικού προσφυγικού περιοδικού.

Στη Μακεδονία κυκλοφόρησαν αρκετές προσφυγικές εφημερίδες. Αξιοσημείωτη εκδοτική προσφυγική δραστηριότητα σημειώθηκε στην Ανατολική Μακεδονία. Σύμφωνα με διαφημιστική καταχώρηση στην εφημερίδα *Εθνικός Κήρυκας* της Δράμας, στα τέλη του 1927 κυκλοφορούσε η ΠΟΑΔΑ, «η μόνη εφημερίδα που αγωνίζεται για τα προσφυγικά συμφέροντα» και η οποία έπρεπε να τύχει της υποστήριξης του

633. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, σ. 24.

634. Π. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες αποκείμενες στη βιβλιοθήκη της Βουλής (1769-1970)*, Αθήνα, 1993, σσ. 204, 365.

προσφυγικού κόσμου.⁶³⁵ Στην Καβάλα, όπου οι πρόσφυγες ήταν πολλοί και εγκαταστάθηκαν τόσο στην ύπαιθρο όσο και στην ίδια την πόλη, εμφανίσθηκαν δύο προσφυγικές εφημερίδες. Το 1930 κυκλοφόρησε η *Παμπροσφυγική*, με εκδότη τον έμπορο Ιωάννη Λοπρίδη, με σκοπό να προβάλλει τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες.⁶³⁶ Δύο χρόνια αργότερα, το 1932, κυκλοφόρησε για μικρό χρονικό διάστημα η εβδομαδιαία ή δισεβδομαδιαία εφημερίδα *Προσφυγική*, που εξέδιδε ο Κυριάκος Βαφειάδης για να υποστηρίξει τα προσφυγικά συμφέροντα.⁶³⁷

Στον γειτονικό Νομό Σερρών, όπως και σε άλλους νομούς της Μακεδονίας, οι επιδιώξεις των προσφύγων ταυτίζονταν ή βρίσκονταν σε κοινή πορεία με τις αντίστοιχες των αγροτών, ειδικά εκείνων που πρόσκεινταν ιδεολογικά στον αγροτισμό. Έτσι, οι εφημερίδες του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος (Α.Κ.Ε.)⁶³⁸ προωθούσαν πολύ δυναμικά τα συμφέροντα και τα αιτήματα των προσφύγων. Ο *Αγρότης* ήταν η πρώτη εφημερίδα του Αγροτικού Κόμματος στην περιοχή, η οποία υποστήριζε σθεναρά και τα δίκαια των προσφύγων, αλλά την ίδια εποχή εμφανίσθηκε και η *Συνεννόησις*, δημοσιογραφικό όργανο της Παμπροσφυγικής Ένωσης του Νομού Σερρών. Εκδόθηκε το Μάιο του 1925 από τον Σωκράτη Ανθρακόπουλο, δημοσιογράφο, στέλεχος και βουλευτή του Α.Κ.Ε. Είχε σημαντική απήχηση, αφού το 1927 έφθασε να πουλά 1.900 φύλλα και συνέχισε να εκδίδεται μέχρι το 1930.⁶³⁹ Στη συνέχεια, τους πρόσφυγες και τα αιτήματά τους υποστήριζε η *Αγροτική Σάλπιγξ*, το *Αλέτρι* που εξέδιδε το Α.Κ.Ε. με υπεύθυνο τον Αναστάσιο Λαζαρίδη (1930), η *Σημαία* που εκδόθηκε το 1932 και υποστήριζε την τάση και τις ιδέες του Ιωάννη Σοφιανόπουλου και ο *Αγροτικός Κήρυξ* που εξέδιδε ο Ανθρακόπουλος (Απρίλιος-Αύγουστος 1933).⁶⁴⁰

Τα συμφέροντα των προσφύγων προωθήθηκαν από την εφημερίδα *Ελεύθερος Πολίτης*, που κυκλοφορούσε το 1924 στις Σέρρες και η οποία ήταν φίλα προσκείμενη στους βενιζελικούς,⁶⁴¹ το αντιβενιζελικό *Εμπρός των Σερρών* (1932-1936) του Πάνου Πιέρου⁶⁴² και, κυρίως, από τον επίσης αντιβενιζελικό *Κήρυξ* του Κώστα Βουγιούκα (1924-1930).⁶⁴³

Στην Κεντρική Μακεδονία εγκαταστάθηκαν πολλοί πρόσφυγες σε όλους τους νομούς αλλά δεν εμφανίσθηκαν παντού προσφυγικές εφημερίδες. Περιέργως, δεν μνημονεύεται η έκδοση προσφυγικής εφημερίδας στην Ημαθία, στην οποία εγκαταστάθηκαν πολλοί πρόσφυγες. Συγκεκριμένα, δεν υπάρχει καμία βιβλιογραφική αναφορά για προσφυγική εφημερίδα που κυκλοφορούσε στη Βέροια, ενώ και η έρευνα στην τοπική βιβλιοθήκη, στην Εθνική Βιβλιοθήκη και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής δεν απέδωσε καρπούς. Προσφυγική εφημερίδα δεν εκδόθηκε ούτε στη μεσοπολεμική Νάουσα. Ο λόγος ήταν ότι ο Τύπος στη συγκεκριμένη πόλη αποτελούσε ένα μέσο άσκησης πολιτικής, ή καλύτερα υποστήριξης ενός υποψηφίου για τη δημαρχία και της συκοφάντησης των αντιπάλων. Αποτελεί μοναδικό χαρακτηριστικό στην ιστορία του Τύπου στη Μακεδονία ότι οι τοπικές εφημερίδες δεν φιλοξενούσαν καν τοπικές ειδήσεις.⁶⁴⁴

Πολύ σημαντική είναι η απουσία κάθε εντύπου προσφυγικού στη Χαλκιδική, η οποία θα πρέπει να αποδοθεί στη γενικότερη καθυστέρηση έκδοσης εφημερίδων, στην έλλειψη ενός ισχυρού αστικού κέντρου,

635. Ν. Ρουδομέτωφ, «Ο Τύπος της Δράμας 1919-1946. Παρουσίαση των φύλλων των εφημερίδων της Δράμας των αποκειμένων στο Αρχείο Τύπου του Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου Καβάλας», *Η Δράμα και η Περιοχή της, Δ' Επιστημονική Συνάντηση 16-19 Μαΐου 2002*, Δράμα 2006, σ. 500.

636. Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία και περιοδικά της Μακεδονίας και Θράκης*, Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 108.

637. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σ. 110.

638. Για το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος βλ. Δ. Πουρνάρας, *Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1931. Σ. Πατατζής, *Ιωάννης Σοφιανόπουλος. Ένας επαναστάτης χωρίς επανάσταση*, Αθήνα, 1961. Νίτσα Γαβριηλίδου, *Ο πατέρας μου Κώστας Γαβριηλίδης*, Αθήνα, 1988. Βλ. Βλασίδης, «Το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος – Πολιτικές και ιδεολογικές αναζητήσεις στο Μεσοπόλεμο», *Πρακτικά ΙΑ' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, 1991, σσ. 183-198.

639. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σ. 286. Γιώργος Καφτατζής, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της*, τομ. Γ', Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 446-447.

640. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σσ. 246-248, 249.

641. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σσ. 258-259.

642. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σ. 260.

643. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σ. 264.

644. Π. Δεινόπουλος, «Εφημερίδες της Νάουσας», *Νάουσα 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Νάουσα, 1999, σσ. 271-274.

το οποίο θα έπρεπε να έχει σταθερή σύνδεση με όλο το νομό και την ανυπαρξία οδικού δικτύου μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Ούτε στο Νομό Πέλλας μαρτυρείται έκδοση προσφυγικής εφημερίδας, χωρίς να υπάρχει επαρκής αιτιολογία.

Ωστόσο, τα προσφυγικά συμφέροντα προωθούσε κατά καιρούς ο πολιτευτής του Αγροτικού Κόμματος και δήμαρχος της Έδεσσας, Γρηγόρης Ιατρόπουλος, μέσα από τις στήλες των εφημερίδων *Αγροτική Ιδέα* (1928) και *Θάρρος* (1929-1933).⁶⁴⁵

Όμως στη Θεσσαλονίκη, όπου έφθαναν τα περισσότερα καράβια με τους πρόσφυγες που επρόκειτο να εγκατασταθούν στη Βόρεια Ελλάδα, εμφανίσθηκε και η πρώτη προσφυγική εφημερίδα. Ήταν η *Εφημερίς των Προσφύγων*, με εκδότη τον Μιχάλη Κύρκο. Ξεκίνησε να κυκλοφορεί το Νοέμβριο του 1923 και διατηρήθηκε σε κυκλοφορία μέχρι την άνοιξη του 1924 ή, σύμφωνα με τον Μάγερ, μέχρι το 1925.⁶⁴⁶ Ασχολήθηκε κυρίως με τα θέματα περίθαλψης των προσφύγων, με τη διεκδίκηση χωραφιών και οικοπέδων από τους πρόσφυγες καθώς και με την κοινοβουλευτική τους εκπροσώπηση, αφού και ο ίδιος εξελέγη βουλευτής. Ίσως η εκλογή του στη Βουλή ήταν η αιτία της πρόωρης διακοπής της κυκλοφορίας της εφημερίδας.⁶⁴⁷

Τον Ιούνιο του 1925 εμφανίσθηκε η εφημερίδα *Προσφυγικός Αγών*, με εκδότη τον Ασημάκη Θεοδωρίδη. Η εφημερίδα κυκλοφορούσε κατά διαστήματα και δεν είναι γνωστά άλλα στοιχεία γι' αυτήν.⁶⁴⁸ Μια άλλη προσφυγική εφημερίδα, για την οποία ελάχιστα στοιχεία γνωρίζουμε, είναι η *Προσφυγική Φωνή* που κυκλοφορούσε το 1929.⁶⁴⁹

Εφημερίδα γραμμένη στην τουρκική γλώσσα, με ελληνικούς χαρακτήρες, κυκλοφόρησε και στη Θεσσαλονίκη. Ήταν η *Ανατολή* του Ιορδάνη Δημνίδη, η οποία εκδόθηκε για πρώτη φορά τον Οκτώβριο του 1925 και συνέχισε να κυκλοφορεί για αρκετό χρονικό διάστημα με κοινό τους Έλληνες Καραμανλήδες.⁶⁵⁰

Το *Προσφυγικό Βήμα*, που κυκλοφόρησε το 1934, ξεχώριζε διότι ήταν φιλικά προσκείμενο στο Λαϊκό Κόμμα και όχι στους Βενιζελικούς. Φαίνεται όμως ότι δεν υπήρχε αρκετό αναγνωστικό κοινό που να επικροτεί την πολιτική προτίμηση του εκδότη Λεάνδρου Διαφωνίδη, διότι σύντομα διέκοψε την κυκλοφορία του.⁶⁵¹

Η πρώτη καθαρά προσφυγική εφημερίδα που κυκλοφόρησε στο Κιλκίς ήταν η *Αγροτική Ηχώ*, με εκδότη τον Χριστόφορο Μαυρίδη (1933-1935) και στη συνέχεια ακολούθησαν το 1935 η *Πρόοδος* του Αντώνη και του Βασίλη Νικολόπουλου και ο *Μαχητής του Κιλκίς*, του Παναγιώτη Καισίδα και του Σταύρου Ορφανίδη. Επρόκειτο για εφημερίδες που ασχολούνταν με τα προσφυγικά προβλήματα την εποχή της μόνιμης εγκατάστασης στη Μακεδονία.⁶⁵²

Στην Πιερία, τον Ιανουάριο του 1929, οι Ξενοφών Γιοσμάς (ανταποκριτής εφημερίδας της Θεσσαλονίκης) και Κυριάκος Ζορμπάς, πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, εξέδωσαν την εβδομαδιαία εφημερίδα *Ολύμπια Νέα*. Με την εφημερίδα συνεργάστηκε και ο δημοσιογράφος Σάββας Κανταρτζής. Επρόκειτο για πολιτική εφημερίδα που ασχολούνταν με τα πολιτικά, τα αγροτικά ζητήματα και την εγκατάσταση των προσφύγων στην Πιερία. Συνέχισε να κυκλοφορεί μέχρι το καλοκαίρι του ίδιου έτους.⁶⁵³

Φυσιολογική πρέπει να θεωρείται η έλλειψη εφημερίδων προσφυγικών συμφερόντων στη Δυτική Μακεδονία (Φλώρινα, Καστοριά, Γρεβενά), διότι εκεί οι εγκαταστάσεις των προσφύγων ήταν λιγότερες. Ουσιαστικά, μόνο στις περιοχές Κοζάνης-Πτολεμαΐδας εγκαταστάθηκαν μαζικά πρόσφυγες.⁶⁵⁴ Άλλος λόγος

645. Γεώργιος Μίντσης, *80 χρόνια ελεύθερη Έδεσσα 1912-1992*, Έδεσσα 1992, σσ. 54-55.

646.

647. Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του Τύπου*, τόμ. Γ' (1923-1941), Θεσσαλονίκη 2005, σ. 453.

648. Κανδυλάκης, ό. π., σ. 455.

649. Κανδυλάκης, ό. π., σσ. 455-456.

650. Κανδυλάκης, ό. π., σσ. 454-455.

651. Κανδυλάκης, ό. π., σσ. 456, 458.

652. Π. Καισίδης, «Ο Τύπος στο Κιλκίς», *Κιλκισιακό Ημερολόγιο*, 1 (1984), σσ. 117-119. Πασχ. Βαλσαμίδης, «Προσφυγικές εγκαταστάσεις στο Κιλκίς και τα περίχωρά του», *Μακεδονικά*, 32 (1999-2000), σ. 245.

653. Κανδυλάκης, ό. π., σ. 236.

654. Χαρακτηριστικά το 1928 είχαν εγκατασταθεί στη Δυτική Μακεδονία 72.962 άτομα, από τα οποία 31.402 στην περιοχή Κοζάνης, 21.543 στην Εορδαία, 7.554 στην Καστοριά και 12.463 στη Φλώρινα (Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, σ. 70).

ήταν ότι δεν υπήρχαν σημαντικά αστικά κέντρα και δεν εγκαταστάθηκαν αστικοί προσφυγικοί πληθυσμοί. Μόνο στην Κοζάνη μνημονεύεται η κυκλοφορία προσφυγικής εφημερίδας. Επρόκειτο για την εβδομαδιαία εφημερίδα *Αγροτική*, η οποία εμφανίσθηκε το 1924.⁶⁵⁵

Ειδικά έντυπα για τους πρόσφυγες έκαναν την εμφάνισή τους εκ νέου στη διάρκεια της Κατοχής. Επρόκειτο για πολυγραφημένες μονόφυλλες και ολιγοσέλιδες εφημερίδες που εξέδιδε το Ε.Α.Μ., το Κ.Κ.Ε. και άλλες οργανώσεις, με σκοπό να προσελκύσουν πολιτικά τους πρόσφυγες και να τους ωθήσουν να στελεχώσουν τον κοινό αγώνα. Το πιο γνωστό ήταν ο *Προσφυγικός Αγών*, όργανο της Επιτροπής Προσφύγων Ανατολικής Μακεδονίας,⁶⁵⁶ ενώ το 1943 με τον ίδιο τίτλο εκδιδόταν έντυπο από το τυπογραφείο του Ε.Α.Μ. στους Αμπελόκηπους Θεσσαλονίκης.⁶⁵⁷ Άγνωστο παραμένει αν πρόκειται για το ίδιο έντυπο ή για δύο διαφορετικά που κυκλοφόρησαν με τον ίδιο τίτλο, πρακτική που ακολουθήθηκε από το Ε.Α.Μ. και το Κ.Κ.Ε. και σε άλλες περιοχές της χώρας στη διάρκεια της Κατοχής.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο άρχισαν να εμφανίζονται αρκετά έντυπα για τους πρόσφυγες. Όμως πλέον δεν είναι ενημερωτικές εφημερίδες, αλλά περιοδικά ή έντυπα περιοδικής κυκλοφορίας που απευθύνονται κυρίως στη δεύτερη ή την τρίτη γενιά προσφύγων, σε αυτούς που δεν έχουν άμεσα βιώματα ούτε από τον τόπο προέλευσης ούτε από την προσφυγιά. Επομένως, ο κύριος στόχος της έκδοσης αυτών των εντύπων ήταν -και είναι- η μετάδοση της γνώσης και της πληροφόρησης για τον τόπο καταγωγής και προέλευσης, για τα ήθη και έθιμα, για την πολιτιστική κληρονομιά, για την τοπική ιστορία, στόχο που υπηρετούσαν και οι διάφοροι εθνικοτοπικοί σύλλογοι που δημιουργήθηκαν την ίδια εποχή σε όλους τους νομούς της Ελλάδας.

Οι σύλλογοι απευθύνονται σε μια συμπαγή ομάδα ομογενούς πληθυσμού, που κατοικεί σε έναν ορισμένο γεωγραφικό χώρο με στενά όρια, ενώ αντίθετα οι εφημερίδες αυτές προσπαθούν να έχουν ευρύτερη απήχηση γεωγραφική, αλλά συνήθως το κοινό τους έχει την ίδια καταγωγή, απλώς κατοικεί εκτός των στενών γεωγραφικών ορίων. Οι πρόσφυγες δεν αντιμετωπίζονται πλέον ως συμπαγής ομάδα, αλλά το κοινό ορίζεται ανάλογα με τον τόπο καταγωγής, δηλαδή Πόντιοι, Μικρασιάτες, Θρακιώτες ή Καππαδόκες, Σμυρνιοί κ.λ.π. και ανάλογα είναι τα έντυπα που απευθύνονται σε αυτούς.

Ο εντοπισμός όλων των προσφυγικών εντύπων της μεταπολεμικής Μακεδονίας ξεφεύγει από τα πλαίσια συγγραφής ενός άρθρου. Αξίζει όμως να μνημονεύσουμε την *Ποντιακή Εστία*, που εκδίδει από το 1951 η Εύξεινος Λέσχη Θεσσαλονίκης και τα *Ποντιακά Χρονικά*, που εκδόθηκαν τον Δεκέμβριο του 1956 μέχρι τον Ιούλιο του 1960 από τον Σύλλογο Ποντίων του Νομού Σερρών, μηνιαία δισέλιδη εφημερίδα με διευθυντή τον δημοσιογράφο Σταύρο Κοταμανίδη.⁶⁵⁸

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, οπότε και άρχισαν να δημιουργούνται περισσότεροι εθνοτοπικοί σύλλογοι σε όλη τη μακεδονική επικράτεια, αυξήθηκαν σημαντικά και τα έντυπα προσφυγικής προέλευσης τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά.

Τα πιο σημαντικά είναι στη Θεσσαλονίκη η *Ποντιακή Εστία*, που συνεχίζει να εκδίδει η Εύξεινος Λέσχη Θεσσαλονίκης, οι *Ποντιακοί Παλμοί* με σύντομο εκδοτικό βίο (1979-1981), οι *Ποντιακοί Αντίλαλοι* που εκδίδονται από το 1997, η *Προποντίδα*, που εκδίδεται από το 1996 από τον Σύλλογο Κατιρλιωτών και τα *Ιμβριώτικα*, με εκδότη από το 1982 την Ιμβριακή Ένωση Μακεδονίας-Θράκης.

Μεγάλη εκδοτική δραστηριότητα παρατηρείται στην Πιερία. Εκεί, εκδίδονται από το 1996 τα *Οφίτικα* νέα από τον Ποντιακό Σύλλογο «Υψηλάντης» της Νέας Τραπεζούντας, η *Ρωμανία*, δημοσιογραφικό όργανο της Ένωσης Ποντίων Πιερίας και η *Μικρασιατική Φωνή*, που εκδίδεται από τον Σύλλογο Μικρασιατών Πιερίας από το 1992. Στη Δυτική Μακεδονία η εκδοτική δραστηριότητα εντοπίζεται στο Νομό Κοζάνης. Εκεί κυκλοφορεί το *Ποντιακό Βήμα Κοζάνης*, που εκδίδει η Εύξεινος Λέσχη της πόλης από το 1984, η *Μικρά Ασία*, με εκδότη από το 2005 τον Σύλλογο Μικρασιατών Πτολεμαΐδας.

655. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, σ. 193.

656. Κανδυλάκης, *ό. π.*, σ. 110.

657. Κανδυλάκης, *Ο Μυστικός Τύπος της Εθνικής Αντίστασης στη Βόρεια Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 2006, σσ. 61, 83.

658. Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία*, σ. 275.

Τέλος, στην Ανατολική Μακεδονία ξεχωρίζει η *Θρακική*, που εκδίδει από το 1997 στην Καβάλα η Θρακική Εστία.

Ε. Συμπεράσματα

Η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, πρόσφερε ένα σημαντικό θέμα στα ελληνικά μέσα ενημέρωσης. Η σοβαρότητα του θέματος ήταν τέτοια, ώστε κατά καιρούς ασχολούνταν όλες οι εφημερίδες των αστικών κέντρων της Μακεδονίας. Η εγκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις και στα χωριά, τα προβλήματα επιβίωσης, η ανεργία, οι δικαιопραξίες, οι σχέσεις με τους ντόπιους, η ένταξη των προσφύγων στο ελληνικό πελατειακό σύστημα και η οργάνωσή τους σε συλλόγους και σωματεία ήταν τα σημαντικότερα προβλήματα του μισού πλέον πληθυσμού της Μακεδονίας και ήταν φυσικό να εμφανίζονται στον Τύπο.

Μάλιστα, η σοβαρότητα των προβλημάτων ήταν αυταπόδεκτη, με αποτέλεσμα οι εφημερίδες να προβάλλουν τα πραγματικά σοβαρά προβλήματα και όχι τα σοβαροφανή ή τα επιφανειακά. Στο μόνο θέμα που παρατηρήθηκε απόκλιση ήταν οι σχέσεις των προσφύγων με τους πολιτευτές και τους τοπικούς κομματάρχες, όπου εμφανίσθηκαν οι συνηθισμένες υπερβολές και ακρότητες. Αντίθετα, η αυτόνομη πολιτική εκπροσώπηση των προσφύγων και οι δραστηριότητες των συλλόγων τους αντιμετωπίστηκαν με την πρέπουσα σοβαρότητα και αντικειμενικότητα.

Η ειδησεογραφία για τα προσφυγικά θέματα είναι αποτέλεσμα εξωτερικής διαμεσολάβησης, καθώς ελάχιστοι πρόσφυγες δημοσιογράφοι εργάζονταν στις τοπικές εφημερίδες. Όμως, ακόμη κι έτσι, η εικόνα του πρόσφυγα δεν είναι αρνητική. Αρνητικά στερεότυπα, αρνητική ειδησεογραφία ή προκατειλημμένα κείμενα δεν υπήρξαν πολλά, το αντίθετο.

Ωστόσο, οι πρόσφυγες προσπάθησαν να προβάλλουν τη δική τους άποψη, τα δικά τους θέλω και πιστεύω με την έκδοση προσφυγικών εφημερίδων. Οι περισσότερες από αυτές είχαν περιορισμένη κυκλοφορία και βραχύβιο βίο. Όμως, ο στόχος τους δεν ήταν να ανταγωνιστούν τις άλλες πολιτικές εφημερίδες, αλλά να προβάλουν τη δική τους άποψη χωρίς διαμεσολάβηση. Και στις περισσότερες περιπτώσεις πέτυχαν τον στόχο αυτό.

Εφημερίς των Βαλκανίων,
23 Οκτωβρίου 1923.

